

„A szó lehet, hogy ajkak íve nélkül éled...”

– A test narratívája Ljudmila Ulickaja *Kukockij*
esetei című művében

Jelige: „Kukockij”

Bevezetés

A kortárs orosz próza egyik legkiemelkedőbb alakja, Ljudmila Ulickaja regényei sokféle életanyag és szereplő segítségével formálják meg sajátos és egyúttal koherens világukat. Az író nő témáinak sokfélesége mellett, több írásában is visszatérő motívumokkal dolgozik. Ilyen például a *Médea és gyermekei* című családregényben is előforduló vérségi kötelék kérdése: a címszereplő Médea gyermektelen, egyúttal a mű összes karakterét meghatározó, és a cselekményt is összetartó szereplője a könyvnek. E mű központi témája a szeretetnek a vérségi kapcsolattól független jellege.

Ulickaja regényeiben figyelemre méltó a férfi és női szereplők csoportosítása. Az *Odaadó hívetek*, *Surik* címszereplőjének életét az őt körülvevő különféle női karakterek határozzák meg, mivel Surik saját életét környezetének elvárásai szerint éli. Ugyanez a szereplői viszonyrendszer figyelhető meg Ulickaja *Szonyecska* című regényében, melyben az öregedő festőművészt felesége és nevelt lányai veszik körül.

A *Kukockij eseteiben* a fent említett motívumok mind helyet kapnak. A kommunista Oroszországban játszódó családregényben a főszereplő (nőgyógyász) orvost munkája során és családjában többségében nők veszik körül, életét a velük való kapcsolat, a hozzájuk fűződő viszony határozza meg. A regényben így a nőiség, a női test kivált Kukockij munkája révén nyer hangsúlyos szerepet.¹

Azonban a test nem csak a tudományos diskurzus keretein belül játszik különleges szerepet a történetben. A test és a testi érzékelés hangsúlyosan jelen van a regényben, ugyanis az orvos és felesége egyaránt különleges képességgel rendelkezik, mindketten „titoklátók”, azaz különleges látó képességüknek köszönhetően képesek az emberi test, illetve a világ térbeli rendjének láthatatlan valóságát és összefüggését látni. E jellegzetességek miatt indokoltnak látszik a regényt a test narratívája, a különféle tudományos diszciplínákban a 20. században megszülető testelméletek felől megvizsgálni.

¹ Az író nő, Ljudmila Ulickaja a Moszkvai Genetikai Intézet kutatójaként dolgozott. Nem véletlen tehát, hogy a nőgyógyász és családjának történetében orvosi problémák és etikai kérdések is helyet kapnak.

A 20. századi filozófiában mélyreható kritikában részesült a karteziánus felfogásban *res extensaként* meghatározott test, s a testet immár nemcsak a léleknek helyet adó kiterjedésként vizsgálták, hanem mint az identitást meghatározó létezőt. Az ebben megközelítésben úttörőnek számító, a tapasztalat keletkezésének elemi folyamatát kutató Maurice Merleau-Ponty felfogásában az észlelés a szubjektumot elsődlegesen meghatározó élmény, mely megelőzi az észlelésről való tudást is. Vélekedésében az első, születés utáni észlelések alapvetőek az identitás szempontjából, mint írja: „az első észlelés *én magam* vagyok”.² A francia filozófus tehát kritikával illette a descartes-i dualista ontológiát, és azzal szemben az észlelés elsőbbségét vallotta.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a francia filozófus munkásságában a testnek világkonstruáló szerepe van. A test formába önti a tapasztalatot, az észlelő test szervezi meg ugyanis a teret és az időt, abból adódóan, hogy a környezet jelenségeinek, tárgyainak permanens jellegét valójában saját testünkhöz viszonyítjuk. Ebből következik, hogy a világ folytonosságának és egységének élménye elválaszthatatlan az egységként megélt test élményétől. A test Merleau-Pontynál, ismét hangsúlyozzuk, valóságsszervező szerepet tölt be, minden tapasztalat ugyanis a dinamikus testsémán keresztül válik elérhetővé. Ugyanakkor a testsémát kívülről jövő szociális, kulturális hatás éri, a testképet befolyásolja a társadalmi norma, ezért az észlelés természetes értelmező funkciója elválaszthatatlan a környezettől.

Kései, torzóban maradt főművében a francia filozófus ontológiai szinten kísérel meg a tapasztalat „örvénylő eredetét” feltárni. Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlan* című művében a *vad lét* ontológiáját írta meg, a nyelvet megelőző és meghaladó tartományét, és megalkotta a *hús* fogalmát, mely bizonyos értelemben magában foglalja az egész emberi létet.³ Merleau-Ponty így ír a húsról: „A hús nem anyag, nem szellem, és nem szubsztancia. Régi szóval „elemnek” nevezhetnénk, ahogy a víz, a levegő, a föld, és a tűz a négy elem. Elem: *általános létminőség*, félúton a tér-idő lokalitások és az ideák között, egyfajta megtestesült princípium, aminek bárhol jelenjék is meg akár egy kicsiny darabkája, mindent átít a környezetében a létezésnek csak rá jellemző stílusával. A hús tehát a Lét egy „eleme”.⁴ A hús *A látható és a láthatatlan*ban a világ *kötőereje*, „olyan érzéki összövet, amely által

2 VERMES Katalin, *A test éthosza: A test és a másik tapasztalatainak összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*, Bp., L'Harmattan, 2006, 40.

3 SZÉPLAKY Gerda, *Az ember teste: Filozófiai írások*, Pozsony, Kalligram, 2011, 361.

4 Maurice MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, Bp., L'Harmattan, 2006, 158.

anyagi, szellemi tapasztalataink differenciálódnak.”⁵ A hús kiterjedtsége tehát nem akadály, mely elválasztja egymástól a dolgokat, hanem feltétele a dolgok láthatóságának, és a húsban megvalósuló létezők közötti kapcsolatot biztosítja. Merleau-Ponty az észlelés dimenzionalitásait összefogó és egyben tartó ősréteg természetét vizsgálta. A testi észlelés sokfélesége ugyanakkor összefonódik a világ sokszínűségével, ami azt jelenti, hogy a test húsa összeszövődik a világ húsával. Fontos megjegyezni, hogy e tapasztalat egy nyelv előtti és feletti tartományra reflektál: „A világ észleleti jelenléte ugyanis innen van minden állításon és minden tagadáson, innen minden ítéleten, kritikai vélekedésen és egyéb gondolati műveleten.”⁶

A *Kukockij eseteiben* a testet mint az identitást meghatározó, érzéki létezőt történetben betöltött funkciói felől fogom vizsgálni, ezen belül a szereplők egymással való összetett viszonyában a testek „viselkedését” is elemezni kívánom. Ezért először is a szereplők érzéki mivoltát, testi észleléseit analízálom, és a látást előtérbe helyezve világítom meg a testi észlelésen keresztül fölépülő identitásalakzatokat.

A főszereplő Kukockijnak nőkhöz és leginkább a feleségéhez és a lányához fűződő érzéki és kognitív viszonyát kívánom elemezni. Mindemellett Kukockij családtagjai közül Jelena és Tanya életében a testi észlelés változatait, és azok sorsukra gyakorolt hatását is meg fogom vizsgálni. E célok érdekében a regényben helyet kapó két hangsúlyos naplórészlet (*Jelena első füzet*e és *Jelena második füzet*e) analízise által a testi észlelésen belül az emlékezet és nyelv, valamint a test és tér viszonyát fogom megközelíteni a Jelena által leírt álmokban és látomásokban. Végül a regényben megjelenő transzcendentális világ megjelenési formáiról és szerepéről írok, és a testi narratíva szerepkörének összegzésére a fiktív tér elemzésén keresztül teszek kísérletet.

A szereplők látható és láthatatlan érzékelése

A szereplők egymással való viszonyában a testben létező egyének érzékelése kerül

5 VERMES, *i.m.*, 87.

6 MERLEAU-PONTY, *i.m.*, 41.

előtérbe. A test olyan arcként is értelmezhető, mely annak kinézetét jelenti, „s amely egyben a test nézése is.”⁷ A test minden pórusa, sejtje alkotja a húspanban artikulált létező egészét és annak képét. Az ember tehát a testen keresztül ragadja meg a másik lényegét olyan módon, hogy maga a Másik mégis *több* mint a biológiai korpusz: „Amikor valaki a közelemben érkezik, s én ránézek, akkor először a test-alakot pillantom meg, de ugyanabban a pillanatban átadom magam egy másfajta érzékelésnek is. A Másik hat rám kisugárzásával (a hús belső sugárzásával) is: magával ragad vagy éppen eltaszít. Amikor a Másikra ránézek, nem egyszerűen egy látványosságra tekintek. Annak a másvalakinek a teste sokkal többet mond a látványánál.”⁸

A test tehát arc: a „megvalósult létező arcként a test mélységét (hordalék-történetét) és sebezhetőségét (elpusztíthatóságát) fordítja a Másik felé.”⁹ A test olyan, fizikai határokkal rendelkező húsdarab, melyben az én, vagy a Másik énje artikulálódik. Az emberi kapcsolatok valahol a határok között alakulnak ki, de egymás észlelése a testekben külön-külön megy végbe, így végül mindig elérhetetlenek vagyunk a Másik számára.

A viszonyba-kerülés megeleveníti a húspanban megnyilatkozó létezőt: „Csak a viszonyba-kerülés biztosítja számomra a megvalósulást, hiszen csak a viszony révén éledek meg, s fejeződök ki konkrét valakiként.”¹⁰ Az emberi kapcsolatok a test észlelései során alakulnak ki. Ez a kapcsolatteremtés nem történhet meg az érzékek közvetítése nélkül. Hiába több az ember, mint biofizikai jelenség, mégis a szervek biológiai folyamatai nyitják meg számára a világot.

Ezek az érzékszervek pedig különbözőségükben is hasonlóak egymáshoz. Merleau-Ponty intermodalitás-gondolatát¹¹ nemcsak a hetvenes évek pszichológiai kutatásai támasztották alá¹², hanem a magzati fejlődésről alkotott egyes vélemények is: „a szem, a többi érzékszervvel együtt, ugyanabból a csíralemezből származik, mint a bőr, a tapintás érzékszerve; e tekintetben mind a szem, mind pedig a bőr az idegrendszer testfelszínre került

7 SZÉPLAKY, *i.m.*, 366

8 Uo. 368.

9 Uo. 366.

10 Uo. 363.

11 Merleau-Ponty munkásságában a test valóságélményében a test egyfajta rejtett alapot képez, amely a különféle érzékeket összekapcsolja. Ez alapozza meg érzékeink hasonlóságát, valamint biztosítja az érzékelés intermodális egységét.

12 VERMES, *i.m.*, 44.

szervei.”¹³ P. A. Florenszkij gondolata hasonló Merleau-Ponty felfogásához, aki a látás és tapintás között von párhuzamot azok közös eredete miatt.

A *Kukockij esetei* című műve egy elhivatott orvost jelenít meg, aki egyúttal egy különleges képesség birtokosa. Kukockij különleges látása számára ugyanis a beteg teste átlátszó, képes a test szerveit működésük közben tanulmányozni. A szervek és a bennük lejátszódó biológiai folyamatok, betegségek színes képekként jelennek meg az orvos számára: a rosszindulatú elváltozások erős lila árnyalatot kapnak, amíg a magzat fénylő, világoskék felhőcskeként jelenik meg. Jelenával történő első találkozásakor Kukockij a szervek érzéseit is látja; ahogy a narrátor megfogalmazza, Pavel Alekszejevics fölfedezi, hogy az egyes szervek saját érzékeléssel rendelkeznek: „A szív nagyon gyengén vert, de nyugodt tempóban, a méh viszont rettegést sugárzott magából.”¹⁴

Az orvos ezt a képességét nem saját magának tulajdonítja, kissé kívülállóként tekint rá. A tudományos problémák, melyek Kukockijt érdeklik, mindig konkrét orvosi feladatokkal állnak összefüggésben, s munkája során a fogantatás és szülés folyamatainak megismerésére való törekvés hajtja. Vagyis test belső felépítésének észlelése a doktor érdeklődése által motivált, mivel számára az emberi szervezet működésének megismerése különösen fontos. Olybá tűnik, belső látása saját tudásszomjának következményeképp alakult ki. Nem véletlen az sem, hogy különleges adottsága a vetélés okainak kutatása közben jelenik meg először.¹⁵

Belső látását ugyanakkor befolyásolja a tudományos látásmód, valamint a társadalmi szokások, hisz a Pavel Alekszejevicsnek megjelenő képek színes, sematikus volta az anatómiai ábrákat idézi. A képesség kulturális meghatározottsága mellett azonban érzékeli a szervek „érzelmeit” is, viselkedésükben látja érzéseiket. Az érzésekkel rendelkező szervek Kukockijnak különállóan és különböző módon fejezik ki saját állapotukat, amelyek mind visszavezethetők a test egészének állapotára.

A képesség működése során az orvos érzékelésének különböző formái intermodálisan összefonódnak, ily módon tudja vizuálisan észlelni és értelmezni a szerveknek a test egészére visszavezethető érzéseit.¹⁶ Kukockij kívülről szemléli a test belső képét, és olyan látvány tárul

13 Vjacseszlav Vszevolodovics IVANOV, *A „látható” és láthatatlan” kategóriája az irodalmi szövegben (Folklórpárhuzamok egy Gogol-témához)* = V. V. I., *Nyelv, mítosz, kultúra*, Bp., Gondolat, 1984, 264.

14 Ljudmila ULICKAJA, *Kukockij esetei*, Bp., Magvető, 2003, 17.

15 DECZKI Sarolta, *Test, logosz, tánc*, Helikon, 57(2011), I-II, 84-86.

16 VERMES, i. m., 44.

eléje, mely alapvetően nem látható, képes a szervezet mozgását tanulmányozni a látástól hagyományosan rejtve maradó, élő szerveken keresztül.

A látásnál látszólag közvetlenebb tapintás képes az érintő és érintett közötti hasonlóságot felfedezni, közvetlensége és értelmező funkciója mellett önreflexív tulajdonsággal is rendelkezik, mivel az érintő alany az érintéskor „a dolgok sorába lép, leszáll közéjük, oly módon, hogy a tapintás magának a világnak a szövetéből, szinte magukban a dolgokban keletkezzék.”¹⁷ Maurice Merleau-Ponty *A látható és láthatatlan* című munkájában a látás a látó és a látott között lévő távolság ellenére nem eltávolodás, sokkal inkább *szemmel tapogatás*, a tapintáshoz hasonlóan egyfajta megközelítése a másiknak. A látó és látott test határa nem akadály a közelségnek, hanem előfeltétele és eszköze a kettő között létrejövő kapcsolatnak, melyben a láthatóban jelenlévő láthatatlan létét is érzékeljük.¹⁸ Kukockij belső látása segítségével képes a szervezet sejtszerkezetét és a szervek érzelmeit látni, azonban a test biológiai felépítésének nem látható és nem tapintható mélységeihez nem tud hozzáférközni.

Vermes Katalin Merleau-Ponty írásait elemezve megállapítja, hogy az érintésben az a hozzáférhetetlen, érinthetetlen mélység is meg van idézve, mely a szubjektum lényegét adja.¹⁹ Látás közben is az érzékszervekkel látható test láthatatlan alkotóját idézzük meg olyan értelemben, hogy az eleven test vizuálisan értelmezhető megjelenését a láthatatlan tartalom teszi láthatóvá. Habár Kukockij az élő test emberek előtt rejtve maradó részeit is látja, a szerveknek érzelmet adó ismeretlen alkotóelemet nem észlelheti.

Csakúgy, mint más testi észleléseket, belső látását is befolyásolják az orvos testi folyamatai. A túl bőséges étkezés elhalványítja, a nőkkel való testi kapcsolat pedig egy időre kikapcsolja belső látását. Adottsága tehát hasonlóan viselkedik, mint az emberi test biológiai folyamatai: az étkezés után bekövetkező paraszimpatikus rendszer működése közben például a szervezet bizonyos működései mérséklődnek. A nőkkel folytatott érintkezés is elüzi az orvos képességét, az érintésben megidézett megragadhatatlan mélység (melynek elérése a szerelem elérhetetlen célja) és a másik szubjektumnak való megnyílás semlegesíti Kukockijban a titkok megpillantásának igényét.

Egy kapcsolat jelentését az eltérés hozza létre, az a feltérképezhetetlen és

17 Uo. 94.

18 MERLEAU-PONTY, *i. m.*, 151.

19 VERMES, *i. m.*, 94.

meghódíthatatlan hely, melyet két szubjektum észleléseinek eltérése teremt meg. Ez az áthidalhatatlan szakadék adja azonban a szubjektumok közötti kapcsolat ösztönző voltát, az eltérések miatt képes az én és a másik egymásnak jelentést nyújtani. Akárcsak testi kifejeződésünkénél, ahol a testként megjelenő szubjektum önmaga láthatatlan részeit is kifejezi egyben, a különféle jelentések közötti láthatatlan szakadékok képezik az emberi kapcsolatok észlelhető voltát is. Merleau-Ponty szavaival élve: „De még akkor is, mikor meggyőződésem, hogy osztozom a másik életében, az én és az ő élete csupán a pólusokon, a külső széleken érintkezik egymással.”²⁰

A szerelmi kapcsolatokat ezek a sosem elérhető, láthatatlan rétegek motiválják, és bár a szerelmes mindig ezek megismerésére vágyik, mégis a ki nem mondható tartalom tartja fenn valójában a kapcsolatot. Ez a feltérképezhetetlenség – mely mégis értelmet ad az interszubjektív viszonyoknak – ellentétes az orvos belső látásának törekvéseivel, amely a testek transzparenciáját biztosítja.

Kukockij doktor az elbeszélés során egyetlen olyan nővel találkozik, aki nem üzi el képességét: leendő feleségével, akit először a műtőasztalon pillant meg. Jelena arcát az orvos először nem is látja, mivel orvosi esethez hívták, ezért először a női testet veszi szemügyre teljes egészében. Ahogy belső látásával „végigtapintja” a csontokat és szerveket, azok történetét is megismeri. Eközben az a megmagyarázhatatlan érzése támad, hogy *rokon testet* lát. A műtőasztalon fekvő nő látványa, betegségének súlyossága rögtön érzelmi reakciókat vált ki belőle: „Ezt nem lehet elviselni. Átkozott egy foglalkozás, gondolta Pavel Alekszejevics, mielőtt kivette Valentyina Ivanovna kezéből a műszereket.”²¹ Az asszony szemeit először Jelena műtét utáni ébredésekor pillantja meg, és Kukockij számára úgy tűnik, a szempár többet fejez ki, mint az arc egésze. Az asszony naplójából megtudhatjuk, hogy az öntudatlan Jelena, mikor a harmadik állapotba tett egyik utazásából felébredve először meglátja Kukockijt, úgy érzi, mintha nem abban a pillanatban ismerte volna őt meg. Az az érzése, hogy a férfi az ő addigi múltjában és jövőjében is jelen volt és lesz, mintha mindig is ismerte volna őt.

A házaspár első találkozása valójában két test találkozása: a húsnak két egyedi létezőben való artikulációja. Mikor Kukockij megismeri Jelenát, az asszony teste öntudatlanul

20 MERLEAU-PONTY, *i. m.*, 24.

21 ULICKAJA, *i. m.*, 17.

megnyilatkozik az orvosnak, és a vele való viszonybakerülés miatt aktualizálódik a hús (vagyis a testben megvalósuló hús) története, melyet Kukockij képessége segítségével ismer meg. A testben hordozott tudás tehát egyfajta történet, a test „felületébe (a külsőbe) éppen annyira beleíródott a test története – múltja, jelene, lehetőségei –, tehát tapasztalatainak egésze, mint a test úgynevezett mélységébe”.²²

Miután Jelena felépül, az orvos elviszi újdonsült családját szegényes lakásukból, kettejük boldogsága ezután tíz évig tart. Jelenával való kapcsolata nem üzi el Kukockij belső látását, aki továbbra is látja „a testek titkos belső életét”. Ennek oka az orvos szerelmében kereshető, és a rokon test felfedezésében. A történet előrehaladtával megtudjuk, hogy Jelena is különleges képességgel rendelkezik. A férj számára áttetszővé válik a test anyaga, felesége számára részben egy másik, nem testi és szerves világ nyílik meg.²³ A két embert láthatatlan tudásuk köti össze, a ki nem mondott tartalom ösztönös megsejtése teszi testi-lelki rokonokká őket.

Jelena titkos tudása ellenére (vagy éppen amiatt) a térbeli testeket megragadó műszaki rajzolóként dolgozik. Foglalkozásának nyugalmat árasztó tulajdonsága szerint az, hogy az élettelen testek három nézetből, térbeli kiterjedésükben teljesen megragadhatók, azaz nem marad rejtve egyetlen titkuk sem. Mindazonáltal egyre inkább úgy tűnik, asszony számára a világon minden jelenség leírható három nézetből, nemcsak a munkája során megtervezett dolgok, hanem a szél, a hasfájás és bármilyen kimondott szó is. A nyelv három dimenziós valósága különösen fontos szerepet tölt be Jelena életében.

Jelena első olyan különleges álmát első férjének egy hozzá intézett mondatáról látja. Álmában a mondat, hasonlóan a műszaki rajzokhoz, háromdimenziós kiterjedésben jelenik meg előtte. Ébredés után férje szavaira nem emlékszik, de a feltevés, mely szerint minden mondatnak megvan a maga megfejtendő geometriája, megmarad benne.

Jelena vízióiban a szavak geometrikus testként jelennek meg, melyek formája és szerkezete leírható. Az olyan térbeli fogalmak, melyekkel a tárgyakat le lehet rajzolni, a test világban való elhelyezkedése miatt alakultak ki. Az érzékelő test saját magát helyezi el az érzékelt világ központjában, és ez a centrális elhelyezkedés alakítja ki az olyan fogalmakat, mint a fent, lent, elől, hátul. A térbeliség központi élménye az olyan diszkurzív rendszerekre

²² SZÉPLAKY, *i. m.*, 366.

²³ V. GILBERT Edit, *A magától értetődő elbeszélés*, Élet és Irodalom, XLVII. évfolyam 38. szám, 2003. 09. 19.

is hatással van, mint a nyelv. A geometria tudománya szintén a térben magához viszonyító szubjektum miatt alakulhatott ki. Jelena vízióiban tehát a test érzékelése hozza létre a mondatok geometriai felépítését, a test észlelései formálják a diszkurzív rendszer szerkezetét.

Jelena, férjéhez hasonlóan látó, a vizualitás központi szerepet játszik az asszony látomásaiban. Kukockijjal ellentétben nemcsak az anyagba lát bele, hanem valamiképp az anyagi világot átható igazságot is érzékeli. A dolgok megmutatják neki térbeli fogalmakkal leírható formájukat, és ezek mögött megérzi egy összefüggés láthatatlan jelenlétét, melyet a nyelv rendszerén keresztül sem lehet megragadni.

A látás, és ennek következtében a láthatóság fontos szerepet tölt be a testet életre hívó emberi kapcsolatrendszerekben: „A test csakis velük való rokonsága, saját láthatósága és tapinthatósága által láthatja és tapinthatja őket, csak saját érzéki létének közvetítésével részesülhet az ő létükben.”²⁴ A láthatóság, azaz az érzékelhetőség mellett azonban a dolgokban *jelen van* a láthatatlan is, melyet Merleau-Ponty többek közt a láthatatlantól elválaszthatatlan, de mégsem szemlélhető valamiként ír le. A láthatatlan az, ami nem része a láthatónak, ugyanakkor „egyazon transzcendencia egy másik modalitásaként mégiscsak beletartozik a látható dimenzionalitásába.”²⁵ A látható és láthatatlan egymásba fonódása a házaspár életében hatalmas szerephez jut.

Hangsúlyos, hogy a jelentés hozzáférhetetlenségének problematikája a regény két mellékszereplője számára nem létezik. Vaszilisz mélyen vallásos, saját világképében minden (egy nem teljesen meghatározott) rend szerint működik, és mert hisz, úgy véli, *ismeri* a dolgok mögöttes jelentését adó láthatatlant. A szerelem és testiség nem hordoz számára értéket, hiányzik belőle a Másik megismerésére való törekvés, tulajdonképpen nincs saját érzékisége. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az rajta *kívül* helyezkedik el.

Nem nehéz fölismerni, hogy az érzékiség és a testi élmények kiteljesedésének hiánya, valamint Vaszilisz gyerekkorának élményei szoros összefüggésben állnak egymással. Gyermekkorában a szüntelen nélkülözés, a rossz körülmények és bátyja családjának iránta tanúsított viselkedése miatt alakult ki benne a környezete iránti túláradozó alázat és hála. Egy alkalommal magára önt egy pohár forró teát, a leejtett pohár pedig darabokra törik, útítársai pedig hiába próbálják vigasztalni a rémült lányt, aki úgy érzi, mintha élőlényt pusztított volna

²⁴ MERLEAU-PONTY, *i. m.*, 155.

²⁵ Uo. 288.

el. Eközben saját testi fájdalma eltölpül az incidens miatt érzett szenvedése mellett, mintha az Vaszilisza testén kívül létezne.

A gyermekkorában megtapasztalt folyamatos nélkülözés, és az emiatt testileg átélt diszkomfort és kellemetlen érzések miatt voltaképp „elhatárolódik” saját testétől, így a fájdalmas testi érzeteket (pl. az éhséget és hideget) kívül helyezi saját testén, megóvva magát annak újra és újra történő átélésétől. Ennek eredményeképp testi észlelése leegyszerűsödik, mivel énje nem érezte magát „otthon” testi valójában, sohasem tudta „kitölteni” azt. Más létezőkre és tárgyakra vonatkozó észleletei viszont az átlagnál érzékenyebbek, például a tárgyaknak ösztönösen érző létet tulajdonít.

Vaszilisza tehát a testi érzékeléseket és érzéseket mintegy kívül helyezi saját magán. Tizennégy éves korára bizánci ikonokhoz válik hasonlatossá, és anélkül hogy addigi életében rendszeresen részt vett volna a hit társadalmi formájú gyakorlásában, a keresztény vallás embereszményének tulajdonságai kezdenek mutatkozni rajta. Azonban a keresztény életvitel és a lelket a testtől elkülönítő felfogás nem tudatos döntés, hanem öntudatlanul kialakított választás. A test megélésének hiánya, mely Vaszilisza gyermekkorának következménye, egyezik a keresztény hit eszményeivel.

Hasonlóan Vasziliszához, Toma sem vágyik a test jelentésének megismerésére. A dolgokat mindig tudományos szempontból vizsgáló Kukockij a lánya és Toma közötti különbséget vizsgálva, annak okát a fejlődő gyermek igényeire nem válaszoló környezetben véli megtalálni.²⁶

Merleau-Ponty felfogása szerint „a másik elfogadó pillantása és közelsége járul hozzá a gyermek belső koherenciájának kiépüléséhez.”²⁷ Kapcsolataiban Toma csak saját helyzetéhez viszonyítva nézi a Másikat, nem tud belegondolni mások érzelmeibe, indítékaiba, nem keresi a másik szubjektum megragadhatatlan mélységeit, mert nem képes meglátni a láthatatlan létét

26 Szerinte a tanulás során az idegrendszeri folyamatok ugyanúgy stimulálódnak, mint a csecsemő reflexei, aki fejlődése során meghatározott sorrendben megy keresztül a növekedés összes fázisán. Akárcsak a rágó -vagy szopóreflex, a tanulás folyamatai is kívülről motiválódnak, és ha a bizonyos életkorokban feltámadó igények nem kapnak külső megerősítést, elkopnak és ki is veszhetnek. A regényből kiderül, hogy Tomát anyja két éves koráig ágyban, bepelenkázva tartotta, nem kapott szeretetteljes nevelést sem, mindez pedig meggátolta fejlődését. Toma, aki sem a szülői törődést, sem a szerelmet nem tapasztalta meg addig, életének első szereteteli érintését a krími botanikus kertben éli át. Mivel testi észleléseinek sokrétűségét, változékonyságát nem tudta teljes valójában megélni, és nem kapott saját testesült szubjektuma felé irányuló megerősítést, így nem tudta önmagát sem megismerni, sem elhelyezni környezetében. Ahogy Kukockij doktor megfogalmazza, a szeretet sejtszinten kezdődik, s ez azt jelentheti, hogy a terhesség során és után kapott törődés (az érintések és szavak) formálja a szeretetet, és tesz képessé a szeretetre.

27 VERMES, *i. m.*, 78.

sem. Korlátolt látásmódját a lány gyerekkori kapcsolatai alakították ki, mert a gyötrő belső ellentmondások hatására nem alakul ki teljesen a valóságészlelő képessége.

Mivel Tomát környezete nem erősítette meg saját testélményében, nem tudta átélni saját testiségét, így a szerelem iránti igény sem alakult ki benne (melyben mindig a Másik érinthetetlen, láthatatlan voltát akarjuk megismerni), s jellemző, hogy első meghatározó érintés-élményét a botanikus kert növényeivel éli át, és később velük kezd szinte mániákusan foglalkozni.

Toma (a fiatalkori Vasziliszához hasonlító) ügyetlensége és tehetségtelensége visszavezethető gyerekkorára, amikor a szeretet és tanulás lehetőségének hiánya miatt alapvető fejlődési fázisokon nem jutott keresztül, így az ismeretszerzés igénye sem fejlődött ki benne. Ez az ügyetlenség mintha a megtestesülés hiányából eredne: az elfogadó pillantások, az intimitás nélküli élet miatt a belső koherencia nem alakulhatott ki. Toma – hasonlóan Vasziliszához – nem érzi magát otthon saját testében, mivel nem tudta saját testiségét átélni és megtapasztalni. De míg Vaszilisz érzékiségét öntudatlanul magán kívül helyezte, addig az a befogadott lány életében nem is alakult ki.

Toma ugyanakkor a történet során bensőséges kapcsolatba kerül palántáival, óvja és babusgatja őket, azt a figyelmet és törődést adja meg mindegyiknek, melyet ő maga nem kapott meg. Pártfogoltjai a rokonság érzését keltik benne, saját magát keresi bennük, így az őt jelképező növényekről való gondoskodásában önmagát próbálja gyógyítani. Nem véletlen tehát, hogy a történet előrehaladtával Toma egyre inkább függetlenedik Tányától és a család többi tagjától is, mintha az általa adott törődés őt magát kárpótolná gyerekkorának szeretethiánya miatt.

Kukockij esetei

A Kukockij eseteiben, mint ahogy a regény címe is sugallja, a címszereplő orvos életének és munkájának eseményeivel ismerkedünk meg, melyek egyrészt szakmai, másrészt magánéleti jellegűek. Nőgyógyásként képes betegeinek testébe látni, és képességének köszönhetően meddő betegeinek megadja a lehetőséget nőiességük kiteljesedéséhez. A cím ugyanakkor Kukockij doktor családjára is vonatkozik: a két, általa legjobban szeretett nő, felesége és lánya „eseteire” is utal. Míg ugyanis Pavel Alekszejevics belső látása és elhivatottsága rendkívül sikeres orvossá teszi, addig intim szférájában rendre kudarcot vall.

Először szeretett feleségétől hidegül el örökre. Kukockij egy abortusztól folytatott, etikai jellegű vita során a terhesség mesterséges megszakítását ellenző Jelenát annak nőiességében sérti meg: „Neked ebben nincs szavazati jogod. Neked nincs meg ez a szerveid. Te már nem vagy nő. Mivel nem tudsz teherbe esni, ne merj ítélni.”²⁸ Házasságukat ezek a szavak teszi tönkre, a női szerv „bosszúja” ez. Jelena, akit férje femininnek és vonzónak lát, nőiességét annak szóbeli cáfolata miatt veszíti el.

A feminista filozófia egyik felfogásában a nemiség olyan, részben a társadalom diszkurzív rendszerein keresztül megalkotott absztrakt fogalom, mely az identitás komplexitását redukálja a testi jegyek által meghatározott biológiai nemre. A biológiai nemek tehát alapvetően határozzák meg az identitást, mivel a szubjektum elsősorban szociálisan létező élőlény.²⁹ Ha valóban a szervek adják a nemiséget, vajon a szervek hiánya a nőiség hiányát is jelenti?

A vita során elhangzó mondat előtt Pavel Alekszejevics és Jelena harmonikus, boldog házasságban éltek. A vita után azonban a házaspár viszonya megromlik, az asszony fokozatosan elveszti nőiségét, viselkedése és megjelenése megváltozik: „Mintha a férje által felindulásból kimondott mondat megölte volna benne az összes kívánságot, és megmérgezte volna azt a talajt is, amiből kinő a gyengéd érintés, becézés igénye, a házastársi közeledésről

²⁸ ULICKAJA, *i. m.*, 81.

²⁹ FÖLDES Györgyi, *Szövegek, testek, szövegtestek*, Helikon, 57(2011), I-II, 10.

már nem is beszélve.”³⁰

Ahogy meg lehet teremteni a közösségben a nőiség ideáljait a nemre jellemző viselkedés ismételt kimondásával, ugyanúgy meg lehet ingatni a társadalomban nőként viselkedő szubjektum érzékiségét a kimondott szavakkal. Az erosz ugyanis olyan, az élet minden területét átjáró létmód, mely a közösségekben két nem szembenállásaként van leképezve.

Tehát a társadalomban a férfi és női nem fogalma ad lehetőséget az identitás érzékiségének leírására, ha pedig az egyén nemisége megkérdőjeleződik, a gender által képviselt szexualitás egésze lesz bizonytalan. Kukockij doktor, aki munkája során segít a gyermektelen nőknek új életet adni, és ezáltal elősegíti nőiségük kiteljesedését, a saját életében legfontosabb szerepet játszó nőnek épp érzékiségét veszi el.

Mivel az érzékiség az egyén egész életét meghatározza, az eroszban való kételkedés magának az identitásnak a megkérdőjelezése. Jelena nőiségének megkérdőjelezése egyúttal verbális képességeinek leromlását eredményezi, mintha a gender elbizonytalanodása (és ebből adódóan a személyiség társadalomban elfoglalt helyének megingása) miatt már nem tudná magát szavakban, mondatokban kifejezni, azaz diszkurzív rendszereken keresztül reprezentálni.

Ezt követően Jelena a társadalom felől – melyben szubjektumának helye lett kétségbe vonva – egyre inkább befelé fordul, saját non-verbális világa felé. Elkezdi leírni élményeit, de az idő múlásával egyre inkább áteszik a harmadik állapotba. Naplójában a nyelven keresztül próbálja ezt a nyelvet megelőző, preszimbolikus világot megragadni, azonban a harmadik állapot elnyomja és szétzúrdeli Jelena diszkurzív valóságát. Amíg Kukockij belső látását integrálni tudja saját racionális munkásságába és életébe, addig a feleség képességének kiteljesedése a társadalom valóságából való kiesést vonja maga után.

Jelena sorsa hasonlít Ulickaja *Médea és gyermekei* című regényének egyik szereplőjére. Mása költővé válása közben verseiben saját szubjektumának szétesését örökíti meg, meg hasonlása pedig öngyilkossághoz vezet. Írásaikban mindketten személyiségük változásait örökítik meg, de képességeik kibontakozása végzetes hatással van életükre. Jelena számára fokozatosan megszűnik a hétköznapi valóság és belső világa közti különbség, egyre inkább áteszik a harmadik állapotba, elveszítve verbális képességeit. Minthogy a valóságos világ

30 ULICKAJA, *i. m.*, 107.

életében nem tud részt venni, ezáltal „meghal” a társadalom számára. Mása halálát pedig az élete és művészete közötti határ elmosódása okozza.

A Tánya és Kukockij közti elhidegülés hasonlóan kezdődik, mint a házaspár eltávolodása. Az apa és lánya közti nézeteltérést szintén egy orvosi-etikai kérdésről folytatott vita okozza. Tánya ráébred tudományos munkájának rutinszerű voltára, amely az élet értékének viszonylagossá válását eredményezi személyiségében. Problémájával apjához fordul, aki nem képes megérteni lánya krízisének okait, és szavaival őt is megsérti.

Tánya identitásának felszabadulását először a tudományos pályáról való kilépéskor éli át, mikor olyan új életformát választ, melyben cselekedeteinek mozgatórugóját már nem a környezet elvárásai jelentik. Ezt a lépését az orvos valójában sosem tudja megérteni. Szubjektumának teljes kibontakozása a Szergejjel történő találkozás hatására megy végbe, akinek személyében megtalálja a találkozás előtt már öt hónappal megfogant gyermekének „igazi” apját. A szaxofonos fiú életformáját választva Tánya közel kerül a dzsesszegyüttes életstílusát jelentő zenéhez. A hangszerek muzsikája teszi őt képessé egy, az egész világot átható zene meghallására.

A Tánya által leírt jelenséget Szergej az aleatorikus zene jellegzetességeivel magyarázza, melyben a zeneszerző a motívumok tetszőleges ismétlésével és variálásával beépíti a zenébe a véletlent, ezáltal az előadás során elhangzott mű egyszeri és megismételhetetlen lesz, hasonlóan az élettel párhuzamosan futó zenéhez. Tánya – akárcsak Jelena – a nyelvre le nem fordítható összefüggéseket tapasztalja meg, de a világ zenéjének megragadhatatlan volta nem vonja őt ki a valóságból. A Tánya által folyamatosan hallott zene a lány számára nem másik világ, hanem maga a valóság. Neki, apjával ellentétben, nem kell beépítenie életébe különleges képességét, mert ez a zene számára azonos világával, és ebben a valóság által létrehozott műben él. Tánya tehát visszatér az észlelés elsődlegességéhez és az érzéki világban találja meg helyét. Amíg Mása a *Médea és gyermekeiben* észleléseit verseiben verbálisan rögzíti, addig Tánya saját életét a zene és a szerelem érzékelésén keresztül éli meg, ezáltal hozva létre életében művészetet.

A Kukockij számára két legfontosabb ember kiteljesedése tehát az orvostól való eltávolodással kezdődik. Jelena és Tánya is a társadalom számára „értéktelen” életet kezd élni, mivel életükben érvényét veszti a közösség által igaznak gondolt értékrend, és kivonják magukat a hagyományos társadalmi diskurzusból.

Az orvos felesége elhidegülésük közben egyre inkább saját belső világát figyeli, harmadik állapotba való átlépése tekinthető a boldogtalanná vált élet elutasításának. Bár a külső nézőpont szerint Jelena betegsége miatt leépül, csodás képessége mégis a valóságból való kilépése miatt teljesezhet ki. Tánya pedig kilép a tudományos pályáról és elhagyja a környezet által helyesnek ítélt életvitelt. Amíg Jelenának a kilépés e világi életének elvesztését jelenti, addig Tánya számára ez a döntés hozza meg a boldogságot és életének teljességét.

Jelena füzetei

A heterodiegetikus, tehát a történeten kívül álló narrátor mellett az elbeszélésben egy homodiegetikus elbeszélő is megjelenik, ugyanis a narratíva egyik szereplője elkezdi első személyben mesélni. A napló, melyet Jelena a férjével való összeveszés után kezd el vezetni, tulajdonképpen Tanya egy régi füzetébe íródik, innen a napló „neve”. Az asszony folyamatosan romló emlékezete szolgáltatja az okot első füzetének írására. Mivel a hétköznapi életből egyre több dolgot felejt el, az írás célja ezért az emlékezet segítése. Gyakran elfelejt neveket vagy kötelességeket, ezért mindent cetlikre ír fel magának, azonban a papírdarabok olvasásakor észreveszi, mennyire romlik helyesírása is. Tehát Jelena tudata és a nyelvi rendszer egyre jobban eltávolodik egymástól. Ugyanakkor a narratíva hatalma még érvényesül az asszonyban: amint leírja, hogy súlyos betegségben szenved, már el is kezd hinni benne.

Jelena emlékezetének romlása az emlékek bizonytalanná válását okozza. Gyakran nem tudja eldönteni, egyes élményei valóban megtörténtek-e, vagy csak álmodta őket. Identitásában bizonytalanodik el, ezért megpróbálja élményeinek elbeszélésével megteremteni saját énjét.³¹ Családjának története mellett addigi életének érzéki benyomásait is megpróbálja leírni és értelmezni. Ezeknek a benyomásoknak az eredete gyakran nem csak az egymásba mosódó valóság és álom, mivel mindkettő ugyanannak a világnak színe és visszája, vagyis elől -és hátulnézete. A Jelena által *harmadik állapotnak* elnevezett világ – mely a valóságtól és álomtól ugyanolyan távolságra van – viszont a dolgok felülnézete, ahogy Jelena a műszaki rajz alapján elhelyezi a térben a három valóságsíkot. A tér egy definíciója így szól: „az anyag létezésének az a formája, amelyet a háromirányú kiterjedés jellemez”.³² Jelena számára a létezés három formája tehát a testek térbeli kiterjedésének három nézeteként írható le.

Jelena szerint a közönséges valóságban a dolgok nem rendelkeznek semmiféle titokzatossággal, és elveszítik valódi tartalmukat. Érzelmi viszony fűzhet a tárgyakhoz, de ha

31 FÖLDES, *i. m.*, 57(2011), I-II, 10-11.

32 *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. JUHÁSZ József, Bp., Akadémiai, 1999, 1359.

tönkremennek, az ember kidobja őket. Az álom a nappali élet visszája, melyben a dolgok nem teljesen valódiak és nem mindig marad meg a tárgyaknak a nappali világból ismert rendeltetésük sem. Absztraktak, hirtelen keletkeznek és múlnak el, meg vannak fosztva önálló létüktől. Az álom – mivel a nappali élet visszája – azonos anyagból van, mint a „valós” világ. Mindkettőben közös, hogy a tárgyak jelenléte nem állandó. A harmadik állapotot a másik kettőtől elkülöníteni legkönnyebben a tárgyak viselkedése alapján lehet. A létezésnek ebben a formájában a tárgyak mind egyéniségek, melyek a nappali világ tárgyaihoz képest megvalósították a bennük rejlő elképzelhető legnagyobb tökélyt. A Jelena által leírt harmadik állapot hasonlít a platóni eidosz (forma, fajta) és ideák (alak, jelleg) világához. Ennek a világnak a tárgyai tehát a hétköznapi világban közönséges formájukban megjelenő tárgyak „tökélyre fejlesztett” változatai: „Mintha láthatatlan mester dolgozott volna azon, hogy visszajuttassa nekik méltóságukat és valódi tulajdonságukat.”³³

Harmadik állapotba tett utazásait az itteni világból való kiesésként írja le. Jelena naplójában egy olyan élményt próbál szavakkal meghatározni, melyre szerint az emberi nyelvben nem létezik fogalom. A két világ közti határ átlépése Jelena szerint sosem látható előre. Naplójában leírja, hogy a műszaki rajzolás azért van rá nyugtató hatással, mert ott az egyik nézetből a másikba való átlépés előre meghatározott szabályok szerint történik.

Jelena leírja a valóságból való első kiesését, amely kiesés-élmény (hasonlóan a többihez) az idő eltűnésével kezdődik. Mikor nagyapja halála után annak szobájában lábadozik egy betegségéből, a betegség miatt elveszti időérzését és a nappal és éjszaka közötti különbség elmosódik a kislány számára. Egyik éjszaka kopogtatásra ébred, azonban ezek a kopogások egy idő után összefolynak, mintha láthatatlan fűrógép ütne lyukat Jelena homlokába, aki végül ezen a forgó mélységen keresztül zuhan bele a harmadik állapotba, kiesve az időből. Jelena egy nem fizikai természetű szenvedést tapasztal ekkor, mely minden oldalról körülveszi. Ezt a fájdalmat nagyobbnak és magánál régebb óta létezőnek érzékeli, végtelennek írja le. Hasonlóan Merleau-Ponty tapasztalati ősrétegéhez, a fájdalom érzékelése mintha nem különülne az érzékszervekben létrejött észleletekre.

A harmadik állapotba vezető út tehát magában Jelenában nyílik meg, aki ezután egy alacsony szürkés fénnel megvilágított helyiségben találja magát, melyet homályos emberárnyak töltenek meg. Az árnyak között ott látja nagyapját is. A Jelena által leírt hely,

33 ULICKAJA, *i. m.*, 133.

mely erőtlén és szomorú, olyan ellentétesnek tűnik számára az élettél, hogy arra jut, ez a halál. A helyiségben azonban nem vesztí érvényét a nyelvi rendszer, azonban a szavak egyfajta metamorfózison mennek keresztül. A félelmében imádkozó Jelena fohásza például érezhetően a feje fölött *lebeg*, de a fény hiánya miatt hatni nem tud. Nagyapja, akinek hangja kiválik a helyiségben hallatszól, semmiről folytatott bágyadt vitából, a parancsolni ige különféle alakjait ismételgeti: „MEGPARANCsOLTAM, MEGPARANCsOLTAD, NEM PARANCsOLTAM...”.³⁴ Jelena számára ez a „PARANCsOLT” *igazi lényé vált*. Közben odamegy hozzá egy agyagmaszkot viselő ember, aki beszélni kezd hozzá: „... beszéde szokatlanul durva, alpári, faragatlan volt, ő maga szemtelenkedett velem, még ki is gúnyolt. Szavai, mint a szürkés agyag az arcán, ugyancsak maszkok.”³⁵ Jelena egy gondolatára azonban a maszkos ember eltűnik. A kislány látomásában tehát megmarad a szó és a gondolat hatalma, a nyelvnek teremtlő, világkonstruáló szerepe van. A kimondott dolgok valósággá válnak, térbeli kiterjedésük lesz.

A szavak megtestesülnek a térben, Jelena tehát a diszkurzív rendszeren keresztül formálja a harmadik állapotot. A gondolatok és szavak itt az észlelt környezetre adott reflexiók. Az észlelés gondolatokban történő megfogalmazása pedig olyan tudataktivitás, mely konstituálja a világ érthetőségét. A szellemi tevékenység, a reflexió folyamata újjászervezi a Jelena által érzékelt teret és arra készíti azt, hogy átalakulva hozzászervesüljön az így kialakult térhez.³⁶ Ugyanakkor Jelena észleletei is megváltoznak a térről: „... amíg észre nem vettem, hogy ennek a helyiségnek nincs is semmiféle fala, hanem a sűrűsödő sötétség hozza létre a zárt helyiség illúzióját, valójában azonban ez a szűk és sötét hely hatalmas, végtelen, mindent kitölt, és semmi sem létezik kívülre.”³⁷ A harmadik állapot tere tehát megváltozik Jelena észlelésében, zárt helyiségből végtelen, mindent kitöltő térséggé válik.

A tér fogalma mindig magában hordozza a körülhatároltságot. A Jelena látomásában tapasztalt tér viszont mindent kitöltő, végtelen, melyen kívül semmi sem létezik. A hétköznapi élet tereivel szemben ez a világ önmaga által kitöltött. Tehát olyan tér, melyet más terek nem határolnak körül, mivel semmi sem létezik kívülre. Nagyságát és kiterjedését nem lehet más terekéhez viszonyítani, vagyis lényegét lehetetlen a nyelv által megragadni. A Jelenának megjelent harmadik állapot olyan világ, mely megelőzi a fogalmiságot, és fogalmilag csak a hétköznapi világ nyelvi rendszerén keresztül, illetve a valósághoz viszonyítva értelmezhető. A

34 Uo. 120.

35 Uo. 121.

36 TÁBOR Béla, *Megismerni: teret teremteni*, Helikon, 56(2010), I-II., 55-61.

37 ULICKAJA, *i. m.*, 121.

szavak jelenléte és ereje Jelena érzékeléséből adódhat. A harmadik állapotba való átkerülésekor nagyapja szobájában feküdt, onnan esik ki ebbe az időtlen világba. Látomása közben pedig végig körülötte, hozzá képest történnek az események. A kislány – aki a hétköznapi világból került ebbe a végtelen térbe – a harmadik állapot világát a valósághoz képest tudja csak értelmezni. A végtelen fogalma csak a végesség ismeretében válik értelmezhetővé. Jelena tehát magával hozza tudását a hétköznapi térből, így tudja meghatározni a látottakat. Tudata, mely reflektál környezetére, egyben formálja is azt. Mivel testileg elkülönül az árnyékvilág többi részétől, képes magához képest értelmezni az érzékelt jelenségeket: „Csupán egy homokszem voltam a végtelen áradatban, és mindaz, ami történt, úgy sejtettem, éppen az a végtelenség.”³⁸

A látomás világának preszimbolikus volta következhet a még el nem különült érzéki modalitásokból. Ezt támasztja alá a szavak szinesztézikus észlelése is: „Szavai, mint a szürkés agyag az arcán, ugyancsak maszkok.”³⁹ Azonban a naplóban leírt látomást Jelena sok év után írta le, ezért elképzelhető, hogy az észlelt dolgok utólagos értelmezéséről van szó. Az „életre kelt” szavak pedig lehetnek a tudatnak a nyelvi értelmezésre tett kísérletei, mellyel a látomás intermodális érzékelését próbálja magyarázni. Amikor Jelena látomása véget ér, minden elmozdul és szétfolyik. Ezután újra nagyapja szobájában találja magát: „És amikor a sötétségnek a legszéle is kiúszott a szobából, és eltűnt valamerre Észak felé, meghallottam egy világos, friss és kétségtelenül férfi hangot, amely így szólt: – A közbülső világ.”⁴⁰

Jelena látomásában kiesett az időből egy olyan világba, melyben az időnek csak hiányát érezheti. Az időtlenség érzetét ugyanakkor csak az élet időszámítása alapján tudja értelmezni. Az időtlenség a múlt és jövő hiányából ered, tehát a tér és idő összefüggése által meghatározott élet fogalmai szerint ez a világ egyfajta folyamatos jelenként írható le. Ez az állapot azonban Jelena számára olyannyira ellentétes az élettel, hogy a halál „tartományaként” definiálja. A látomás eltűnését Jelena így érezte: „Ahogy a felhő árnyéka fut a mezőn, úgy kezdett ez a sötét térség mozogni, és előbb megláttam a fal egy részét a csíkos tapétával, aztán már a nagyapa egész szobáját a kora hajnali félhomályban.”⁴¹

Jelena nagyapja szobájából a saját magában keletkezett mélységen keresztül jut el egy

38 Uo. 119.

39 Uo. 121.

40 Uo. 121-122.

41 Uo. 121.

időtlen állapotba, mely mindent kitöltő, végtelen tér. A jelenség később úgy vonul el a lány szeme elől, mint a felhő árnyéka a mezőről. A látomás köztes világa – Jelena hasonlatát alapul véve – mintha elfedte volna a valós életet. Ez azonban csak a kislány számára volt érzékelhető. A közbülső világ tere tehát értelmezhető a hétköznapi világgal párhuzamosan létező árnyékvilágként, ahová a halottak kerülnek. Az a tény viszont, hogy Jelena az időből való kieséskor a saját magában keletkezett mélységbe zuhan bele, arra enged következtetni, hogy a harmadik állapot tere egyben saját tudatában is létezik.

Érdemes itt megemlíteni V. V. Ivanov tanulmányát, melyben Gogol *Vij* című elbeszélését elemezve összegzi a különféle mítoszokban és népmesékben a látás és vakság megjelenési formáit. Korábbi kutatásokat figyelembe véve kimutatja a halál, vakság közötti párhuzamot, melyek szembeállíthatók az élet és látás fogalmaival. Jelena látomása hasonlóságot mutat egyes mitológiai történetekkel: a „halál” tartományában a sötétség és vakság uralkodik.⁴² Azonban – ellentétben a tanulmányban elemzett mítoszokkal, mesékkel – az élők és halottak nem kölcsönösen láthatatlanok egymás számára, Jelena ugyanis látja nagyapját, aki azonban őt nem ismeri fel. Amint a *Vijben* a mitologikus szereplő szemének felnyitása a halál analógiájaként értelmezhető, úgy lehetséges, hogy Jelena láthatatlan volta, vagyis hogy nagyapja számára nem látható, a lány számára az életet jelenti, mivel a halál terében a látás egyenlő a halállal. Ugyanakkor a maszkos figura, akinek csak a szeme látható az álarc alatt, látja Jelenát. Itt a szem azonban nem jelent veszélyt, és nem a lény megvakítása teszi ártalmatlanná őt, hanem Jelena gondolatai hatására válik ártalmatlanná és tűnik el. Látható tehát, hogy nem a láthatóság vagy láthatatlanság uralja a látomást, hanem a halál tartományába a hétköznapi valóság teréből bekerülő Jelena szavai. Mindazonáltal egyes halált hozó mitologikus lények hasonlóképp „viselkednek”, mint a halál: „A szóban forgó mítosz egy másik klikitat variánsában (Lévi-Strauss beosztása szerint M_{64b}) a sötétség az emberevő óriás eltűnése után szétoszlik.”⁴³

Mivel a korporeális narratológia elsősorban test és tér összefüggéseit vizsgálja, így a testek narratívájában az idő kevésbé játszik fontos szerepet.⁴⁴ Megfigyeltem, hogy a Jelena által harmadik állapotnak nevezett terek különféle megjelenési formáit elsősorban a szereplő érzékelése határozza meg. A narratív elrendezés tere Jelena érzetein keresztül testesül meg,

42 IVANOV, i. m., 265-276.

43 Uo. 270-271.

44 JABLONCZAY Tímea, *A test narratológiája*, Helikon, 57(2011), I-II, 110-111.

látomásaiban Jelena térbeli elhelyezkedése hatással van a harmadik állapot megjelenésére. Következésképpen a karakter testének fizikai elhelyezkedése és észlelése határozza meg a teret, befolyásolva a tér formáját. Naplójában ír a „Nagy Víz élményéről” is, melyben teste – ellentétben a nagyapjával való találkozással – nem választható el élesen a látomásban megjelent világtól, testhatárai itt bizonytalanok, összemosódnak környezetével.

Az érzékelésben a test önmaga számára „vakfoltként” létezik az észlelt világban, mivel saját testét vizuálisan nem érzékeli. Jelena számára azonban a Nagy Víz világának egésze vakfoltként jelenik meg, érzékelő lény egyfajta szimbiózisban él környezetével. Nem rendelkezik a világtól élesen elhatárolódó testtel, érzékei ugyanis még nem különültek el egymástól; legalábbis erre utal az, hogy az őt körülvevő közegről nem tud semmilyen képet felidézni. Ebben az állapotban teste felületét nem tudja élesen elkülöníteni: „Az élmények, melyek ebben a vakságban értek, elképesztően gazdagok voltak, de valamennyi határozatlanul körvonalazódó testem felületén helyezkedett el, a valódi énem viszont középpüth, mélyen elrejtőzve bújt meg.”⁴⁵ Tehát Jelenának itt nincsen élesen körülhatárolt teste, de érzi a saját teste és a körülötte lévő világ különbségét.

A leírt testélmény egyben meghatározza a narratíva terét is. Ahogy a testnek sincsen statikus körvonala, úgy a teret sem érzékeli térbelinek: „A kinnak, amit átéltem, nem volt kiterjedése. Abszolút volt, mint a geometriai pont. És az egész rám irányult.”⁴⁶ A szövegben Jelena ellentmondásosan ír élményeiről: a geometriai pont nem rendelkezik kiterjedéssel, ezért nem vehet fel térbeli irányt. Ugyanakkor a fájdalmat teste abszolút kinnak éli meg, mely rá irányul. Ezt a totális érzetet Jelena abban az esetben érezheti rá irányultnak, ha teste egészét hatja át a körülötte lévő fájdalom, vagyis a teste egyenlő magával a fájdalommal.

A testhatárok és az érzékszervek hiánya az érzékeknek egy olyan eredeti rétegére utal, „amely korábbi, mint az érzéki minőségek szétválása.”⁴⁷ A Nagy Víz élményében ezt az eredeti réteget összefogó intencionális ív hiányzik. Az intencionális ív az a testsémát mozgósító testi intencionalitás, irányulás, törekvés, amely a testet mindig önmagán túl, más felé, egy világ felé löki. Jelena testének nincsenek határai, nincsen testsémája, mely a körülötte lévő világra irányulna. A világ felé való törekvés hiányát a különálló érzékszervek hiánya okozhatja, a test észleletei azért olyan gazdagok, mert az érzéki ősréteg komplexitását

45 ULICKAJA, *i. m.*, 138.

46 Uo. 139.

47 VERMES, *i. m.*, 81-89.

tükrözik: „Ezek az élmények legközelebb talán az ételek minőségéhez állnak: finom, ízetlen, lágy, érdes, sűrű és ragacsos, néha meg édes vagy olyan erős, hogy remegést és hidegrázást váltott ki belőlem, máskor egyszerűen csak édes volt, aztán különösen édes, amit nem lehet otthagyni, és ami mintha egészen beszippantott volna, és elvitt volna magával valahová.”⁴⁸ A szövegből látható, hogy a Nagy Vízben észlelt dolgok a nyelven keresztül több érzékszerv segítségével írhatók le, egyszerre jellemezhetők ízükkel és felületük minőségével, illetve mozgásukkal.

A Nagy Víz élménye az érzékelés ősrétege, és az érzéki modalitások szétválása előtti, magzati kort idézi fel. A test azért tudja abszolútnak és egyszerre rá irányulónak érezni a teret, mert olyan szoros közelségben van egész univerzumát jelentő környezetével, hogy az érzékelt dolgok egész világát áthatják, így válnak az érzések abszolúttá és lesznek egyben a testre irányulók is.

Naplójában Jelena *valódi énjét* teste középpontjában elhelyezkedőnek írja le. Ez a megkülönböztetés látszólag a descartes-i lélek-test kettősségre emlékeztet, mely a testet csak térbeli kiterjedésként határozza meg. Ez azonban ellentmond Merleau-Ponty felfogásával, melyben a test észlelései alakítják a szubjektumot, és a testi észlelés maga a világhoz való viszony. Descartes munkásságában – mely a nyugati filozófiát alapvetően meghatározta – a szellem önreflexiója jelenti a világon létet. A Nagy Víz élményében azonban ez a reflexió utólagosan alakul az emlék leírása közben, az érzékek „káoszá” Jelena írás közben értelmezi: „De az énem akkor kissé más volt, mint ma: zavaros, kicsi, talán gyermeki, esetleg fejletlen. És úgy tetszik vak is.”⁴⁹ Leírásában keresi az élményeket legjobban megragadó szavakat és kifejezéseket, az érzékeknek és tudatnak a Nagy Vízben tapasztalt komplexitását a fogalmazás folytonos pontosításával érzékelteti.

Jelenát a harmadik állapotnak ebben a megjelenési formájában olyan közvetlenül megélt, nyers és tematizálatlan tapasztalatok érik, melyeket a nyelvi rendszeren keresztül lehetetlen megérteni. Testét olyan meghatározhatatlan egységnek éli át, mely bizonytalan körvonalaival is elkülönül közegétől. Mivel a testséma egysége feltétele minden további térélménynek, a környező világ térszerű rendezettségét a test térbelisége adja. Jelena saját testét olyan egységnek éli meg, melynek határaival nincs tisztában, ezért a Nagy Vízben leírt

48 ULICKAJA, *i. m.*, 138-139.

49 Uo. 138.

világ kiterjedését sem térbeli kiterjedésnek érzékeli.

Ebben a bizonytalan körvonalú világban Jelena teste megéli az abszolút kint, mely egész lényét áthatja. A fájdalom annyira erős, hogy lénye egy idő után nem bírja tovább, elszakad valami benne, visszajára fordul és testével együtt a világ is kifordul magából. Ennek - a születéshez hasonló – folyamatnak a hatására testesül meg Jelena: „Ebben az új, még nem egészen kifejtett megtestesülésben már ketyegett, már jelezte határait az új kiterjedés – az időé.”⁵⁰ Jelena ekkor a felszínre tör, teste belülre, benseje pedig kívülre kerül. A megtestesülés a valódi én kívül kerülésével következik be, mely után a testhatárok körvonalazódnak, és az én kitölti a test egészét.

Jelena belsejének kívül kerülése az érzékszervek megjelenését vonja maga után: „Létrejött a Fény. És létrejöttek a Szemek.”⁵¹ A testesülés során azonban a világ is más lesz, és a környezet változásának hatására jön létre a látás. A vizualitás megjelenése összefügg a test egységének érzetével. Az olyan fogalmak, mint a fönt és lent, a szubjektum testének térbeli elhelyezkedése és mozgása által jönnek létre. A testesüléskor Jelena valódi énje átéli testének határait, és érzékeli a világ változását, tehát megérti a teste és környezete közötti összefüggést. Tér –és időérzékelése is a testesülés során jön létre. Észlelő teste tehát tagolja a teret és az időt. A változás Jelena nyelvhasználatában is megmutatkozik, szavaiban már biztosan tudja pozicionálni az érzékelt valóságot.

Az érzékelő testet „világra jövele” így a tér értelmezésére teszi képessé őt: „Én pedig becsuktam őket, mert a gyönyör tetőfokán ott állt a fájdalom.”⁵² A tér és idő érzékelésének is feltétele tehát a testesülés, az a képesség, hogy a szubjektum által felismert testhatárok viszonyítási pontként működjenek a világ észlelésében. Amikor Jelena teste az első látomásában elkülönül a harmadik állapot közegetől, akkor képes csak a tér és idő fogalmát értelmezni. A Nagy Víz élményében viszont az addig körülhatárolatlan lény megtestesülése hozza létre az időbeliséget, a test érzékszerveinek megjelenése pedig a teret.

Jelena második füzetében már nem a harmadik állapotban tapasztalt élmények leírására törekszik, hanem elsősorban romló emlékezete miatt ír naplót. Családjával való viszonyáról – akik felfigyeltek betegségére és megpróbálják őt gyógyítani – az ő nézőpontjából kaphatunk képet. Jelena környezetének az asszony állapotára adott reakcióit ő maga örökíti meg, egyben

50 Uo. 141.

51 Uo.

52 Uo.

reflektál saját helyzetére. Az írással próbálja életét rendszerezni: „Megreggeliztem. Megebédelttem. Ebéd után dolgoztam. Megjött a doktornő a klinikáról. A szobában hideg van.”⁵³

Titokzatos betegségének súlyosbodásáról tanúskodnak a leírt sorok: „Megreggeliztem (vagy az tegnap volt?).”⁵⁴ A kór előrehaladtával emlékezete mellett verbális képessége is romlik: „Reggeliztem. Bevttem a tablettákat. Ebédlttem.”⁵⁵ Egyre többször tapasztalja a hétköznapi világból való kiesést, mely során környezete szinte teljesen megszűnik számára. Akárcsak a harmadik állapotba tett utazásai, Jelena emlékezetének kihagyása mindig az időből való kiesést vonja maga után, a hétköznapi élet időszámítása egyre inkább eltűnik életéből. Verbális képessége párhuzamosan romlik az időérzékelés elvesztésével. A múlt, jelen és jövő idő hiánya kihat Jelena írásainak grammatikájára: „REGGELI EBÉD VACSORA”.⁵⁶

Szubjektuma nem tudja érzékelni a világ térbeli és időbeli kiterjedéseit sem. Jelena testisége megszűnik, tudata nincs már elköteleződve világában. Ő maga az időből való kieséskor megszűnik testileg jelen lenni a világ számára. Mivel testélménye bizonytalanná válik, emiatt már nem tudja saját szubjektumához viszonyítani a tér és idő változásait.

Bár Jelena – betegségéből kifolyólag – feljegyzéseit nem látja el dátummal, a regény többi részéhez viszonyítva el tudjuk helyezni Jelena második füzetét a történet idejében. A naplóból megtudhatjuk, hogy keletkezésekor Tánya már nem lakott családjával. A történet egy későbbi pontján Pavel Alekszejevics Kukockij úgy érzi, Jelena titokzatos betegsége menekülés attól, amit az asszony előre megérezett: lányuk halálától. Az orvos gondolatát alátámasztják Jelena utolsó feljegyzései: „valaki meghalt MEGHALT”. És később: „REGGELIZTEM Semmim sem fáj. Nem fád fáj. MEGHALT ki TÁNYA TÁNYA TÁNYA”.⁵⁷

Jelena világból való „kivonulása” tehát lehet Kukockij egy mondatának eredménye, akinek szavai Jelena identitásának elbizonytalanodását okozhatták. Ugyanakkor az orvos sejtését alátámasztják a napló szavai, és lehetséges, hogy Jelena a jövőben bekövetkező tragédiát akarja öntudatlanul elkerülni a hétköznapi világ idejéből és teréből való teljes kilépéssel.

53 Uo. 339.

54 Uo.

55 Uo. 340.

56 Uo. 341.

57 Uo.

Befejezés

„A szó lehet, hogy ajkak íve nélkül éled, s még
fák se élnek, s már levél kereng.”⁵⁸

A regény második része Jelena látomásaihoz hasonló világban játszódik. A könyvben egy olyan fejezet után kap helyet, melyben az asszony kiesik az időből, és Moszkva utcáin, tér-és időérzékét elvesztve bolyong. Ebből kifolyólag elképzelhető, hogy a történetnek ez a részlete szintén Jelena tudatában zajlik, és az „elveszett időben” játszódik. Ezt azonban a regényben ábrázolt fiktív tér egyes részletei nem támasztják alá.

A történetnek ez a világa tehát hasonló, mint Jelena látomásai, azonban nem homodiegetikus narrátor beszéli el retrospektív módon az eseményeket, hanem a történeten kívül álló elbeszélő jeleníti meg a történéseket. Jelena pedig nem „önmagaként” jelenik meg, hanem a különleges világ utazóihoz csatlakozó Újdonkaként. Arra, hogy a fiktív tér ismeretlen utazói valójában kicsodák, nevük, emlékeik és a magukkal hozott tárgyak utalnak, mielőtt még felismernék saját identitásukat.

A fiktív térben leírt világra – akárcsak Jelena látomásaira – a hétköznapi valóságra jellemző tér-idő szabályai nem érvényesek. Nincsenek égtájak, sem más viszonyítási pontok. Nem működik a valóságból ismert háromdimenziós koordináta-rendszer, a fiktív tér ugyanis sokdimenziós világ, ahol mindenkinek megvan a külön koordináta-rendszere. Az emberek saját térbeli rendszerei viszont nem véglegesek, hanem átjárhatóak, a másik számára is megismerhetőek.

58 ULICKAJA, *i. m.*, 165. Ez, a narrátor által idézett versrészlet Osip Mandelstam Nyolcsorosok című versére utal, mely egy másik magyar fordításban így hangzik: „Lehet, hogy előbb volt a suttogás, mint szájunk,/ és fák híján is kavartak levelek...” (Osip MANDELSTAM, *Sófényű csillagok*, szerk. HALMOS Ferenc, Bp., Móra, 1991, 186.) Úgy vélem, ez az idézet érzékelteti a téma komplexitását.

Mivel ebben a világban van változás, ezért feltételezhetően léteznie kell az időnek is. Azonban az idő sem egységes, többfajta létezik: „forró idő, hideg idő, történelmi, metafizikai, történeti, személyes, absztrakt, hangsúlyos, fordított és még sok másféle...”⁵⁹ Hasonlóan a nagyapja halála után látott világhoz, itt sem érvényesülnek a fizikai valóság alapvető szabályai.

Habár emlékeinek nagy részét elfelejtette, bizonyos fogalmak, helyek és tárgyak ismerete megmaradt. Azonban a füzetekben leírt élményekkel szemben Jelena itt nem képes saját magához viszonyítva értelmezni a teret és időt, mivel a tér részese ő is, a regénynek ez a része akkor játszódik, mikor már végleg kiesett az időből.

A fiktív térben történtek arra utalnak, hogy az - hasonlóan Jelenának a nagyapja halála után látott víziójához – a „halálos oltalom”. Ez megmagyarázná, hogy az egyes szereplők, akik nem egy időben születtek és haltak meg, mégis egyszerre vándorolnak. Mivel mindenkinek saját koordináta-rendszere és ideje van, ezért nem *egy időben* vannak a fiktív térben. A többféle idő ugyanis nem lehet azonos a hétköznapi élet idejével, mely felosztható múlta, jelenre és jövőre. A regény ezen részében megjelenített térnek valójában nincs ideje, az időn kívül helyezkedik el. Bár van változás, az nem időben megy végbe. Ebben az időtlen világban tehát – melyben a környezet ritmusának hiánya sem teszi lehetővé az időszámítást – a dolgok egyszerre léteznek. Ezért lehetséges, hogy a különféle, egymástól térben és időben is távolról jövő emberek egyszerre vannak jelen a halálos oltalomban.

A fiktív térben való vándorlás célja a „túlsó partra” való átjutás, az utazók előtti szakadék egyetlen átjárója viszont egy olyan fémszerkezet, melynek felépítése mindenki számára más, a saját „koordináta-rendszer” érvényesül itt is, a vándorok saját magukat legyőzve jutnak át a szakadékon. Odaát pedig paradicsomi helyen találják magukat, Jelena ekkor tudja életét és kilétét teljes mértékben felidézni. A szakadék túloldalán Jelena és Kukockij újra egymásra talál. A testek határait – melyek mögött ott rejlik a tapintás során megidézett láthatatlan – túllépve oldódnak fel egymásban. Megtörténik velük a lehetetlen, és bár megmarad a saját és a másik testének érzékelése, a másik valójának befogadása kitágul számukra: „Ebben az újraképződő teljességben, ebben az együttes, egy másik világ égitestére történő kilépésben új térképzet tárult fel, annak képessége, hogy azonnal sokat lássanak és egyidejűleg sok

59 ULICKAJA, *i. m.*, 220.

gondolatot gondolhassanak.”⁶⁰ Ebben a pillanatban meglátják az egymás testében rejlő láthatatlant annak teljes valójában, a tapintásban és látásban megidézett, de a hétköznapi életben rejtve maradó mélységet pillantják meg. Az egymásban való feloldódás nem a testen keresztül jön létre, hanem a mögöttes jelentés megismerésével.

Ebben a világban – ahol minden jelen van – begyógyulnak a születés óta hordozott sebek és csak a róluk szóló emlékek maradnak meg. Egész életüket megélik és megértik, minden helyreáll a fiktív világban. A túlsó parton Jelena „visszakapja” a méhét: a Kukockijjal való újbóli találkozás és az egymás testében való korlátok nélküli feloldódás adja vissza nőiségét. Az orvos belső látásának megjelenik a nőiességet jelképező szerv: a nőiség, mely végig jelen volt.

A fiktív tér a halálos oltalom tere, melyben a különböző időben élő szereplők egyidejűleg vannak jelen. Ez arra utal, hogy Jelena halála után „történik”. Habár Jelena időből való végleges kiesése maga a halál, az ő halála is; ez a halál azonban a hétköznapi élettel párhuzamosan van jelen. Ez az időtlen és végtelen tér a múlt, jelen és jövő hiánya miatt *mindig* van. Folyamatos jelen idő, melynek – az ábrázolt térhez hasonlóan – nincsenek határai. A halálos oltalom – mint a nagyapjáról látott látomásban – tehát párhuzamosan létezik a valósággal, mindig és soha történik. Ugyanakkor Jelena az, aki az időből kiesve a harmadik állapot tereibe jut, így az időtlen tér egyben benne is létezik. A halál tehát olyan párhuzamos történet, melyben feloldódnak a valóság konfliktusai, ennél fogva Jelena időből való kiesése az időtlenségben való megbékélés is egyben.

A láthatatlan megismerése után Kukockij és Jelena felfedezik a közöttük lévő Harmadikat: „És amikor szabadon és boldogan elhelyezkedtek egymásban, lélek a lélekben, kéz a kézben, betű a betűben, úgy tetszett, hogy ott van közöttük egy Harmadik.”⁶¹ Ez a Harmadik a mindkettejükben jelenlévő harmadik állapot és belső látás, a két képesség tehát valójában egy: a láthatatlan. A két titoklátó – akik a történetben a testekben és világban rejlő titkokat kutatták – azokat halálukban, önmagukban és a másokban találják meg.

A történetben helyet kapó fiktív tér megjelenését nem fogadták egyöntetű elismeréssel. Jóllehet a mű történetének szempontjából valóban nem létfontosságú a fiktív tér megjelenítése, azonban fontos szerepe van a regény lezárásában. Ahogy Jelena a harmadik

60 Uo. 302.

61 Uo.

állapotot a világ „felülnézeteként” jeleníti meg, úgy a történetnek ez a része annak felülnézete is egyben. Az időtlen világ értelmezi az elbeszélést, mivel „felülről” láttatva azt, az élet összefüggései rajzolódnak ki a befogadó előtt.

Ljudmila Ulickaja írásait – melyekben a szerző az élet sokszínűségét a szereplők sokféleségén keresztül ragadja meg – hasonlítják hímzéshez is. A hímzés mintájához hasonlóan a fiktív térben kirajzolódnak a szereplők életének összefüggései, és annak ellenére, hogy a párhuzamosan játszódó világ nem a regény végén található, az elbeszélés lezárását jelenti. A regénynek ez a része – hasonlóképp a fiktív térben történetekkel – nemcsak utólag, hanem a történet közben is értelmezi a narratívát. Habár a láthatatlan megtapasztalása a hétköznapi valóságból *nem látható*, mégis „helyrehozza” a valós életet. Alternatív és láthatatlan befejezése a műnek, egyben Jelena és Kukockij megbékélése is, mely az élet után, előtt és közben zajlik.

Bibliográfia

1. Maurice MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, Bp., L'Harmattan, 2006.
2. VERMES Katalin, *A test éthosza: A test és a másik tapasztalatainak összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*, Bp., L'Harmattan, 2006.
3. SZÉPLAKY Gerda, *Az ember teste: Filozófiai írások*, Pozsony, Kalligram, 2011
4. FÖLDES Györgyi, *Szövegek, testek, szövegtestek*, Helikon, 57(2011), I-II, 3-49.
5. JABLONCZAY Tímea, *A test narratológiája*, Helikon, 57(2011), I-II, 97-116.
6. DECZKI Sarolta, *Test, logosz, tánc*, Helikon, 57(2011), I-II, 68-86.
7. TÁBOR Béla, *Megismerni: teret teremteni*, Helikon, 56(2010), I-II, 55-61.
8. Vjacseszlav Vszevolodovics IVANOV, *A „látható” és láthatatlan” kategóriája az irodalmi szövegben (Folklórpárhuzamok egy Gogol-témához)* = V. V. I., *Nyelv, mítosz, kultúra*, Bp., Gondolat, 1984, 252-279.